

<https://doi.org/10.62837/2026.4.40>

UOT – 811.512.1

AYBƏNİZ AZİK QIZI QADAŞOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

DİLDƏ NORMADAN KƏNARAÇIXMA HALLARI VƏ İNTERFERENSIYA HADİSƏSİNİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ XÜLASƏ

Məqalədə xarici dilləri, xüsusən də ingilis dilini öyrənən şəxslərin nitqində baş verən normadan kənaraçıxma hallarını və bunun əsas səbəbi olan interferensiya hadisəsini Azərbaycan dili fonetik sistemi kontekstində təhlil edir.

İnterferensiya, iki dil sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğma dil vərdişlərinin öyrənilən dilə neqativ köçürməsi və onun normalarını pozmasıdır. Bu hadisə ən çox fonetik səviyyədə – aksent kimi müşahidə olunur. İnterferensiyanın əsas səbəbi dillərin fonem tərkibinin, səs ardıcılığının, vurğu və ritm sistemlərinin fərqli olmasıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində olmayan bir çox spesifik ingilis səslərinin tələffüzü zamanı tələbələr onları ana dilindəki oxşar səslərlə əvəz edirlər. Həmçinin, ingilis dilindəki samit ardıcılığının Azərbaycan dilində olmaması və diftonqların tələffüzü də çətinlik yaradır.

Suprasegmental səviyyədə isə Azərbaycan dilində vurğunun, əsasən, söz sonunda olması, ingilis dilindəki dəyişkən vurğu sisteminə köçülür ki, bu da interferensiya ilə müşahidə olunur. Ritm fərqi də (Azərbaycan dilinin heca-zamanlı, ingilis dilinin vurğu-zamanlı olması) təbii nitqə mane olur.

Məqalədə nəticə olaraq vurğulayır ki, ilkin dil öyrənilməsi zamanı fonetik interferensiya halları qaçılmazdır. Bu səbəbdən, öyrənmə prosesində bu fərqlərin dərk edilməsi və hədəf dilin spesifik fonetik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi uğurlu ünsiyyət üçün zəruridir.

Açar sözlər: *fonetika, interferensiya, normadan kənaraçıxma, dil əlaqələri, ingilis dili, Azərbaycan dili*

Keywords: *phonetics, interference, deviation from the norm, language relations, English, Azerbaijani*

Ключевые слова: *фонетика, интерференция, отклонение от нормы, языковые отношения, английский, азербайджанский*

Giriş: Xarici dillərin öyrənməsi prosesində diqqət çəkən məqamlardan biri də dillərin fonetik quruluşlarının fərqli olmasıdır. İkinci dilin öyrənilməsi zamanı dillərin fonetik sistemində olan fərqliliklər əcnəbi dildə danışımağa yeni bağlayan fərdin dilində normadan kənaraçıxma halları ilə müşahidə olunur ki bu da dilçilik ədəbiyyatında interferensiya kimi izah edilir. N.Məmmədlinin fikrincə,

“interferensiya şəxsin, yaxud kollektivin iki və ya daha artıq dildə müntəzəm danışıması, ünsiyyət nəticəsində dil normalarının pozulması və yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsidir. Burada bir dil modeli başqa bir dil modeli üzrə tətbiq edilir” [3, s.333]. “İnterferensiya dil təmasları və ya doğma olmayan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğma dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan və sistemdən kənar çıxma ilə ifadə olunur. İnterferensiya iki dildə danışanın nitqində xarici dilin aksenti kimi təzahür edir. O, sabit (kollektivin nitqinin xarakteristikası kimi) və keçici (kiminsə idiolekti kimi) ola bilər” [5, s.198].

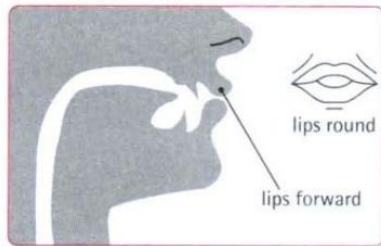
Öyrənilən yeni dilə ana dili həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilir ki, bu da köçürmə kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu o deməkdir ki, dil öyrənilənlərin ikinci dili, xüsusən də ingilis dilini öyrənməkdə bəzi səhv və ya xətalara yol vermə ehtimalı var. İkinci dilin mənimsənilməsində dillərarası təsir ehtimalının yüksək olduğu və bu təsirin neqativ köçürmə nəticəsində yaranan bəzi səhvlərə səbəb ola biləcəyi fikir dəstəklənir [1].

1. Müasir qloballaşan dünyada xarici dilləri öyrənmək artıq təqdim olunan zərurət kimi qəbul edilməkdədir. Belə ki, artıq dünyanın hər yerində ana dili ilə yanaşı artıq məktəb yaşlarından ikinci dillər öyrənilməyə başlayır və bu artıq bir normaya çevrilmişdir. Böyük mənada danışmaq səsli simvollarından və ya görünən bədən hərəkətlərindən istifadə etməklə düşüncə, ideya və hissləri ifadə etmək aktı kimi qəbul edilə bilər. Bundan əlavə, nitq bacarığını artırmaq üçün nümayiş və audiovizual vasitələrdən də səmərəli istifadə oluna bilər. Buna görə də nitq digər dörd dil bacarıqları arasında ən vacib və mərkəzi bacarıq kimi qəbul edilir, çünki o, öyrənməyə həmin dildə uğurlu ünsiyyət qurmağa imkan verir ki, bu da çox vaxt hər hansı bir xarici dili öyrənməkdə əsas məqsəddir [2, s.100].

Hər kəs əcnəbi dilləri öyrənərkən dillərinin fonetik sistemlərini müqayisə etməli olur və bu zaman individ yeni öyrəndiyi dildə öz ana dilində olmayan müxtəlif səslərlə rastlaşır. Bu isə yeni dil sistemi ilə rastlaşan fərd üçün çətinliklər törədir. Məlumdur ki, dünya dillərinin hər birinin özünəməxsus leksik və qrammatik sistemləri olduğu kimi fonetik sistemləri də var. Bu isə yeni dildə danışımağa başlayan individin nitqində normadan kənar çıxma halları ilə müşahidə olunur. Dilçilik elmində belə hallar interferensiya kimi izah edilir. “İnterferensiya dilin bütün səviyyələrini əhatə edə bilər, lakin bu hadisə xüsusi ilə fonetikada daha çox hiss edilir (sözün dar mənasında aksent). İnterferensiyanın əsas səbəbi qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin müxtəlif sistemli olmasıdır. Bu dillər müxtəlif fonem tərkibli, müxtəlif intonasiya, qrammatik kateqoriyalı olmaları ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bütün bu fərqlər interferensiyaya səbəb olan amillərdir” [4, s.51].

Bu o deməkdir ki, artıq ana dilinin öncədən qazanılmış vərdişləri bizim yeni dili öyrənməyimizə təsir edir. Bu təsir isə həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Dilçilik ədəbiyyatında, əsasən, ana dilinin yeni öyrənilən dilə mənfi təsirləri

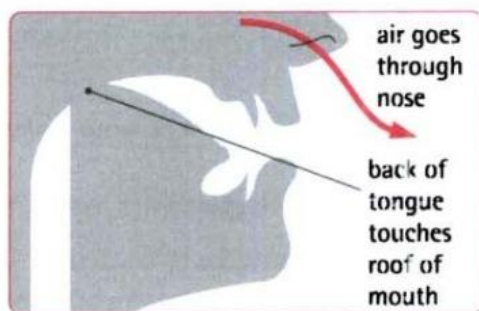
öyrənilir. Çünki yeni öyrənilən dilə ana dilinin mənfi təsiri dil öyrənməyə mane olur və onun aradan qaldırılması üçün bu hadisəni yaradan səbəbləri bilmək vacibdir. İnterferensiya dilin bütün səviyyələrində özünü göstərsə də ilk nəzərə çarpan heç şübhəsiz fonetik səviyyədə baş verən proseslərdir. Məlumdur ki, hər bir dildə bəzi səslər vardır ki, həmin səslər spesifik xarakter daşıyır. Digər tərəfdən hər bir dilin öz səs ardıcılığı var. Yeni bir dili öyrənən individ bu səsləri və səs ardıcılığını bilmədiyi üçün norma pozuntuları yaranır. Məsələn, ingilis dilində olan **strawberry** – /strɔːberi/, **town** – /taʊn/ sözlərindəki səs ardıcılığı, Azərbaycan dilində olmayan /w/ səsi və bu səsin hər iki sözdə fərqli tələffüz edilməsi ingilis dilini yeni öyrənən azərbaycanlı fərd üçün çətinlik törədir. Bu da öz növbəsində dil normasından kənar çıxma halları ilə müşahidə olunur. Bunun səbəbi heç şübhəsiz, Azərbaycan dilində bir neçə samit ardıcılığının olmaması ilə izah edilə bilər. Belə ki, flektiv dillərdən biri olan ingilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq samit səslərin ardıcıl işlənməsi adi haldır. Digər tərəfdən söz əvvəlində “st” hərf birləşməsi milli mənşəli sözlərdə işlənmir. Bu da öz növbəsində yeni dil öyrənənlərdə bu tip sözlərin deyilişində müəyyən problemlər yaranır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində sözün ortasında yaxud sonunda üç və daha artıq samitin, söz əvvəlində isə iki samitin işlənmə halları çox az təsadüf olunur və bu adətən alınma sözlərə aid edilir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu flektiv dillər üçün isə bu xarakterik hal sayılır. Şübhəsiz, ingilis dilini yeni öyrənməyə başlayan Azərbaycandillilər belə sözlərlə ilk dəfə rastlaşanda müəyyən çətinliklə üzləşirlər. Bu da öz növbəsində yeni dil öyrənənlərdə normadan kənar çıxma halları ilə müşahidə olunur. Onlar bu sözləri tələffüz etməyə çətinlik çəkirlər, yaxud düzgün tələffüz etmirlər. Xüsusən də sözün əvvəlində üç-dörd samit gələndə çətinlik daha çox özünü göstərir. Bu halda digər problemlərdən biri də yeni öyrənilən dildə yeni səslərdir. Məsələn, ingilis dilində olan bəzi səslərə Azərbaycan dilində rast gəlmək olmur. Belə ki, ingilis dilində olan [w] samitinin digər dillərdə olmaması bu dili öyrənən üçün problem yaradır. Məlumdur ki, [w] samiti tələffüz edilərkən dodaqlar dairəvi vəziyyət alır və nisbətən irəliyə doğru hərəkət etmiş olur. Bu səsin tələffüzü zamanı dilin arxa hissəsi isə yumşaq damağa doğru qaldırılır və hava axını üçün dairəvi nov əmələ gəlir. Nəticədə hava axını dilin ortası boyunca yaranan novdan xaric olur ki, bu da öz növbəsində qoşadodaq, novlu, orta sonor [w] səsi yaranır. Bu samit bir qayda olaraq, samitlərdən əvvəl işlənir və sürüşkən səciyyəlidir [1, s.68].

/w/ səsinin ingilis dilində tələffüzü

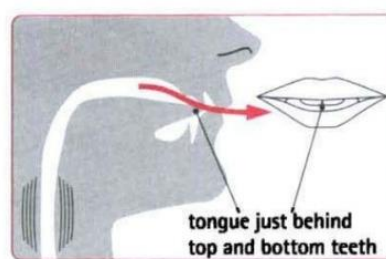
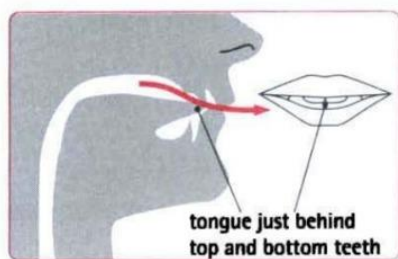
Bir çox dillərdə, o cümlədən, Azərbaycan dilində /w/ məxrəcinə yaxın bir səs yoxdur. Bu səbəbdən də ingilis dilini öyrənməyə başlayan hər hansı azərbaycanlı tələbə [w] samitini [v] səsinin məxrəcində deyəcək. Məsələn, **waive** /weiv/, **walk** /wɔ:k/, **wall** /wɔ:l/ sözləri Azərbaycan dilli uşaqlar tərəfindən /veiv/, /vɔ:k/, /vɔ:l/ kimi tələffüz olunur. Bu da əlbəttə ki, fonoloji səhvə, dildə normadan kənara çıxma halına gətirib çıxaracaq.

İngilis dilinin spesifik səslərindən biri də [ŋ] samitidir. Bu səs sözün əvvəlində işlənməsə də kifayət qədər geniş istifadə dairəsinə malikdir. Məlumdur ki, ABŞ-nin kifayət qədər ispandilli vətəndaşı var. Bu səsin ispan dilində olmaması həmin vətəndaşların bu səsin tələffüzündə interferensiyaya yol verməsi ilə nəticələnir. Bu səsin ispan dilində olmaması ispandillilərin sadəcə bu səsi [n] kimi tələffüz etməsi ilə nəticələnir. Bu hal **sing** /sɪŋ/, **angry** /æŋgrɪ/ tipli sözlərdə özünü aşkar şəkildə göstərir. Biz eyni hala ingilis dilini yeni öyrənən azərbaycanlıların tələffüzündə də rast gələ bilirik. “İngilis dilindəki [ŋ] samitini tələffüz edərkən dilin arxa hissəsi yumşaq damağa toxunur, dilin arxa hissəsi ilə yumşaq damaq arasında tam maneə yaranır, yumşaq damaq dilçəklə birlikdə aşağı endirilir və hava axını burun boşluğundan keçir. Bu samit dilarxası, yumşaq damaq, kipləşən burun sonorusur. İngilis dilində bu sonor səsi düzgün tələffüz etmək üçün dilin alt ucunu dişlərin dibinə, çənələr arasında məsafəni genişləndirmək, dilin arxa hissəsini yumşaq damağa kipləşdirmək və hava axını burun boşluğundan xaric etmək lazımdır” [6, s.68].

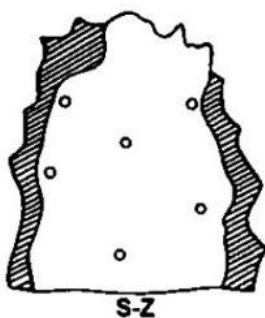
İngilis dilində /ŋ/ səsinin tələffüzü

İngilis dilində bəzi spesifik səslər də vardır ki, onların tələffüzü zamanı da interferensiyaya hallarına rast gəlinir. Bura xüsusi ilə /ch/, /th/, /sh/ hərf birləşmələrinin səslənməsini də göstərmək olar. Bu hərf birləşmələrinin işləndiyi sözlərin tələffüzü interferensiyaya səbəb olan xüsusiyyətlərdən hesab olunur. Məlum olduğu kimi, “ingilis dilində /th/ hərf birləşməsi /θ/ və /ð/ səslərini verir. Bu samitlərini tələffüz edərkən dilin ucu alt və üst dişlərin arasında olur. Dilin ucu ilə üst dişlər arasında nov əmələ gəlir və hava axını bu novdan sürünərək xaric olur. /θ/ samiti kar, /ð/ samiti isə cingiltidir. /ð/ samiti /θ/ samitinə nisbətən zəifdir və sözlərin sonunda qismən karlaşır” [6, s.33].

İngilis dilində /θ/ və /ð/ səslərinin tələffüzü

İngilis dilini yeni öyrənməyə başlayan azərbaycanlılar adətən bu səsləri /s/ və /z/ səsləri ilə ifadə edirlər. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində /s/ səsi novlu, kar, dilönü-dışarxası səsdır. Bu samit tələffüz olunarkən dilin ön hissəsi sərt damağa doğru yaxınlaşır, dilin uc hissəsi isə alt ön dişlərin üstü ilə demək olar ki, eyni səviyyədə durur. /z/ səsi isə novlu, cingiltili, dilönü, dışarxası səsdır.

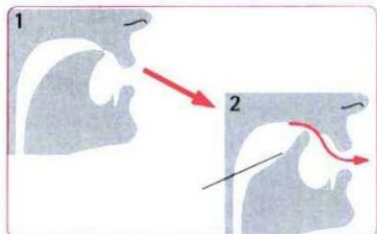

Azərbaycan dilində /s/ və /z/ samitlərinin tələffüzündə dilin üst damağa və dişlərə toxunma vəziyyəti

İngilis dilindəki /θ/ və /ð/ səslərinə rast gəlinməyən dillərdə danışan indvidlər /th/ birləşməsinə öz dilindəki /s/, /z/ bəzən isə /f/, /v/, /t/, /d/ kimi səslərlə əvəz edir. Məsələn, *thin* /θin/ sözünün müxtəlif dillərdə /sin/, /fin/, /tin/ kimi tələffüz formalarına rast gəlinir.

Bundan başqa ingilis dilində /ch/ və /dj/ hərf birləşməmələrinin tələffüzü də bu dili yeni öyrənənlərin nitqində daim interferensiyaya səbəb olur. İngilis dilində bu hərf birləşmələri müvafiq olaraq /tʃ/ və /dʒ/ səsinə ifadə edir. Bu birləşmələrin olduğu sözləri tələffüz edərkən yeni dil öyrənməyə başlayanlar bu səsləri /ç/ və /c/ səslərindən istifadə etməklə tələffüz etməyə çalışırlar. Bu hala azərbaycanlıların nitqində də rast gəlmək olur. Belə ki, hər iki səsə dilimizdə rast gəlmək olmur və bu səslərin tələffüzü nəticədə normadan kənara çıxma halı baş verir. Əslində bu səslər dilimizdə olan səslərdən fərqlidir. “/tʃ/ və /dʒ/ dilönü, apikal, yuvaq-damaq, kipləşən-novlu samitlərdir. /tʃ/ samiti kar, /dʒ/ samiti isə cingiltilidir. Bu samit səsləri tələffüz edərkən dilin ucu önü ilə birlikdə yuvaqlara toxunur, tam maneə yaranır. Eyni zamanda isə dilin orta hissəsi sərt damağa doğru qaldırılır və yavaş-yavaş dilin ucu

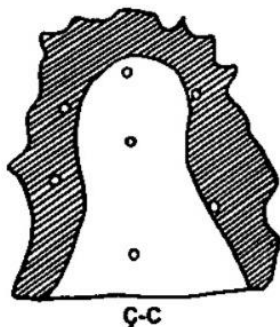
yuvaqlardan çəkilir, tam maneə natamam maneəyə keçir. Bu zaman dar nov əmələ gəlir və nəticədə hava axını bu novdan sürtünərək xaric olur [6, s.76].

İngilis dilində /tʃ/ və /dʒ/ səslərinin tələffüz forması

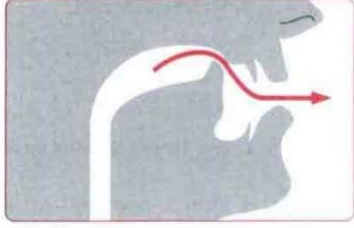
Azərbaycan dilində olan /ç/ və /c/ samitləri eyni üsulla – dilin ön hissəsinin dişlərin arxasına və yuvaqlara toxunması ilə tələffüz olunur. Amma Azərbaycan dilində olan /ç/ və /c/ samitləri ön sıra saitləri ilə işləndikdə ingilis dilində olan /tʃ/ və /dʒ/ samitlərinə nisbətən daha çox yumşalır. /ç/ səsinin tələffüzündən danışarkən A.Axundov bu səsin tələffüzündə iki samitin, məhz t və ş samitlərinin ünsürlərinin özünü aydın sürətdə göstərdiyini qeyd edir [7, s.147].

İngilis dilində /ç/ səsi kipləşən-novlu, dilönü-yuvaq, küylü, qovuşuq bir samitdir. Bu samitin tələffüzü zamanı dilin önü üst çənədən ön dişlərin yuvağına doğru qalxıb kipləşir. /c/ samiti isə öz məxrəcinə doğru /ç/ samitindən yalnız cingiltili olması ilə fərqlənir [6, s.76].

Azərbaycan dilində /ç/ və /c/ samitlərinin tələffüzündə dilin üst damağa toxunma vəziyyəti

Bu sıraya daxil olan növbəti hərf birləşməsi /sh/ hərf birləşməsidir. Bu birləşmə ingilis dilində /ʃ/ səsinə verir. Azərbaycan dilli uşaqlar bu səsi tələffüz edərkən ana dillərində mövcud olan /ş/ səsinə istifadə edəcəklər. Bu da öz növbəsində öyrənilən dildə olan səslə üst-üstə düşmədiyinə görə yenə də interferensiya hadisəsinə gətirib çıxardır. İngilis dilində olan /ʃ/ samiti tələffüz olunarkən dilin ucu yuvaqlarda olur və dilin orta hissəsi sərt damağa tərəf qalxır. Bu samit səs bütün mövqələrdə yumşaq tələffüz olunur. /ʃ/ dilönü, yuvaq-damaq, apikal, novlu sürtünən samitdir. [6, s.58].

İngilis dilində /ʃ/ səsinin tələffüzü

İngilis dilini yeni öyrənməyə başlayan əcnəbilər ilkin mərhələdə bu səsi tələffüz edərkən, əsasən, öz ana dilində olan müəyyən səslərlə tələffüz edirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində /ʃ/ səsi dilönü, yuvaq, novlu, sürtünən, küylü, kar samitdir. Dilimizdə olan /ʃ/ arxa sıra saitlərdən əvvəl və sonra tutqun tələffüz olunur. /ʃ/ samitinin tələffüzü zamanı ağız boşluğunda iki yerdə maneəyə rast gəlir. Hər şeydən əvvəl, dilin ön hissəsi üst ön dişlərin ortasından yuvaqların qurtaracağına qədər yumru dar nov əmələ gətirir. Dilin arxa hissəsi də öz növbəsində burun boşluğunun yolunu tutmuş yumşaq damağa doğru qalxaraq, nisbətən böyük nov yaradır. Səs tellərini titrətmədən ağız boşluğuna daxil olan hava axını əvvəlcə arxada əmələ gəlmiş novdan keçərək müəyyən akustik keyfiyyətə malik küy əmələ gətirir ki, həmin küy də dilönü və yuvaq arasından keçərək ʃ samitini yaradır” [7, s.152]. Məsələn, şad, şənlik, baş və s.

Bu da /ʃ/ samitinin ikinci tələffüz məxrəci zamanı dilin arxa hissəsinin yumşaq damağa doğru qaldırılması ilə bağlıdır. Amma ingilis dilində /ʃ/ samiti ilə belə bir hal yaşanmır yəni, saitlərin təsirinə məruz qalmır və o, bütün mövqələrdə yumşaq tələffüz olunur.

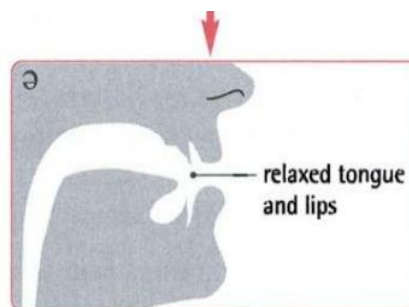
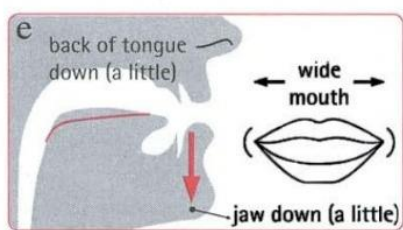
Azərbaycan dilində /ʃ/ samitinin tələffüzündə dilin üst damağa toxunma vəziyyəti

Azərbaycan dilində isə yalnız bir formada /ç/ və /ş/ vardır. Məsələn, Azərbaycan dilli tələbələr **thirsty** [ˈθɜː(r)sti] (*susuzlamaq*) sözünü /sösti/, **thirty** [ˈθɜː(r)ti] (*otuz*) sözünü /söti/, /sörti/, /sörtin/ yaxud /sötin/, **shoulder** [ˈʃəldə(r)] (*çiyin*) sözünü /şoldə/, /şolder/, **shark** [ʃɑː(r)k] (*köpək balığı*) sözünü /şark/, **chair** [tʃeə(r)] (*stul*) sözünü /çeyə/, **chicken** [ˈtʃikɪn] (*toyuq*) sözünün /çikn/, /çikin/ yaxud

/çikın/ formasında öz ana dillərinə uyğun tələffüz edəçəklər. Bunu cədvəldə daha aydın formada görmək olar:

№	Sözlərin yazılış forması	Düzgün tələffüz forması	Tələbələrin tələffüz forması
1.	Thirty	/'θɜ:(r)ti/	/sörti/
2.	Thirty	/'θɜ:(r)ti/	/söti/
3.	Thirty	/'θɜ:(r)ti/	/sörtin/
4.	Thirty	/'θɜ:(r)ti/	/sötin/
5.	Shoulder	['ʃəʊldə(r)]	/şoldə/
6.	Shoulder	['ʃəʊldə(r)]	/şolder/
7.	Chicken	['tʃɪkɪn]	/çikn/
8.	Chicken	['tʃɪkɪn]	/çikin/
9.	Chicken	['tʃɪkɪn]	/çikın/
10.	Chair	[tʃeə(r)]	/çeyə/

Novbəti hal diftonqlar ilə bağlıdır. Bilirik ki, bir çox dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində diftonq anlayışı yoxdur. Amma belə sözlərə ingilis dilində rast gəlmək mümkündür ki, bunun da tələffüz prosesi ingilis dilini yeni öyrənən şəxslərdə müəyyən çətinliklər yaradır. Məsələn, *square* [skweə(r)] (kvadrat, dördbucaq) sözünün tələffüzündə yeni dil öyrənənlər çətinliklə rastlaşırlar. Burada əvvəldə haqqında danışdığımız üç samit ilə yanaşı diftonq məsələsi də vardır. Üç samitin sözün əvvəlində yanaşı işlənməsi onsuz da şagirdlərdə çətinlik yaradırdı. İndi isə üstünə diftonqun da gəlməsi işi daha da çətinləşdirir. /eə/ diftonqunu tələffüz edərkən dilin orta hissəsi sərt damaq istiqamətində /æ/ saitinə nisbətən çox, /e/ saitinə nisbətən az qaldırılır. Dodaqlar yana çəkilib və danışmaq orqanları tədricən /ə/ saitinin tələffüz məxrəcinə keçir [6, s.83].

İngilis dilində /eə/ diftonqunun tələffüzü

Bəzən dildə oxşar səslərin olması da interferensiyanı yaradan səbəblərdən hesab edilir. Belə ki, oxşar səslər çox vaxt çaşdırıcı olur. Çünki artıq qeyd edildiyi kimi, heç bir dildə eyni səslər olmur. Lakin əcnəbi dili yeni öyrənməyə başlayan şəxsə elə gəlir ki, səslər eynilik təşkil edir və bu səbəbdən də onlar öz ana dilinin məxrəcində əcnəbi dilin səslərini tələffüz edirlər. Bu da öz növbəsində interferensiya

halı ilə nəticələnir. Məsələn, Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də /ə/ saiti var. Şübhəsiz ki, ingilis dilindəki /ə/ saiti ilə Azərbaycan dilindəki /ə/ saiti eyni məxrəcdə tələffüz edilmir. Bunlar ilk baxışdan oxşasa da ayrı-ayrı saitlərdir. İngilis dilində /ə/ saitinə tələffüz edərkən dilin orta hissəsi damağa doğru qaldırılır, dilin ucu alt dişlərin dibində olur. Dodaqlar azca yana çəkilir, yaxud neytral vəziyyətdə olur. /ə/ saiti həmişə vurğusuz mövqedə gəlir və bu səbəbdən də, o, neytral səs adlanır. /ə/ saiti orta sıra, yarım açıq, dodaqlanmayan, qısa monofonqdur [6, s.38].

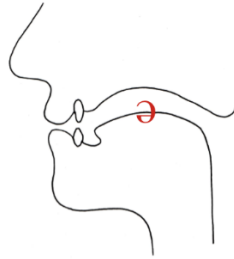
Azərbaycan dilində ə səsini tələffüz etmək üçün ö saitinə tələffüzündə olduğu kimi, dil bütün gövdəsi ilə irəli verilir. Dilin irəli verilmə dərəcəsi də təxminən ö səsində olduğu qədərdir. Lakin bu saitin tələffüzündə dilin ucu ö saitinə olduğu kimi, alt dişlərin arxasında deyil, uclarına toxunur ki, saitin fizioloji mənası cəhətdən bunun əhəmiyyəti yoxdur. Bundan başqa, ağızın açılma dərəcəsi də ö saitinə olduğundan artıq olur. Lakin bu həmin səslərin açıqlıq keyfiyyətindən kənara çıxmır, bəlkə də birincidən fərqli olaraq, ikincinin, yəni ö saitinə dodaqlanan olması ilə bağlı olur. Bütün bu deyilənlərdən belə bir fikri fizioloji cəhətdən tamamilə təsdiq edir ki, Azərbaycan dilində ə saitinə dodaqlanmayan ö saiti kimi izah etmək olar [7, s.152]. Azərbaycanlı tələbələr ingilis dilində olan /ə/ səsini tələffüz edərkən ana dilində mövcud olan /ə/ səsindən istifadə edəcək və nəticədə bu səslər arasında kəskin fərq yaranacaq. Məsələn, **again** [ə'gen] sözünü /əgeyin/, /əgein/, /əqeyin/, /əqeyin/ formalarında, **actor** ['æktə(r)] sözünü /əktə/, /əktər/ kimi tələffüz edirlər [6, s.39].

İngilis dilində /ə/ səsini tələffüzü

Azərbaycan dilində /ə/ səsini tələffüzü

/ə/

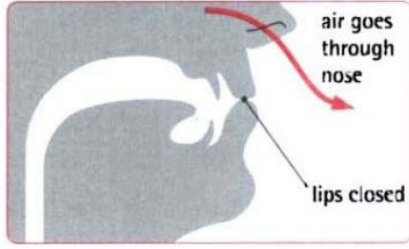
about
photography
submit
tiger

Digər məsələlərdən biri də sonor samitlərin işlənmə qaydası ilə bağlıdır. Dilimizdə sonor samitin qoşa işlənmə halına demək olar ki, rast gəlmək olmaz.

Amma ingilis dilində bu belə deyildir. Statistik hesablamalara görə ingilis dilində ən çox işlənən sonor samitlər /m/ və /n/ samitləridir. Bu dildə /m/ sonoru /n/-ya nisbətən daha az işlənir. Bunun da səbəbi belə göstərilir ki, /m/-ni tələffüz etmək daha çətindir.

1. İngilis dilində /m/ samitini tələffüz edərkən dodaqlar kipləşir və bunun nəticəsində hava axını üçün tam maneə yaranır və hava axını burun boşluğundan xaric olunur. İngilis dilində /m/ qoşadodaq, kipləşən burun sonrudur [6, s.34].

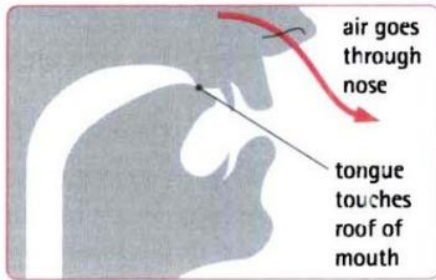
İngilis dilində /m/ səsinin tələffüzü

Azərbaycan dilində /m/ samiti demək olar ki, eyni qaydada tələffüz olunur. Bir fərq vardır ki, ingilis dilində /m/ samitinin tələffüzündə dodaqlar daha gərgin və yana çəkilməmiş vəziyyətdə olur.

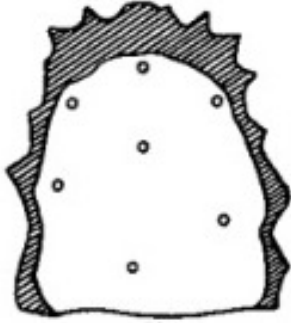
Azərbaycan dilində /m/ səsinin tələffüzü

İngilis dilində /n/ samiti tələffüz olunarkən dilin ucu yuvaqlara kipləşir, dilin ucu ilə yuvaqlar arasında tam maneə yaranır. Bu zaman yumşaq damaq aşağı enir, səs telləri titrəyir, hava axını burun boşluğundan xaric olur. /n/ samiti dilönü, apikal-yuvaq, kipləşən burun sonrudur [1, s.31].

İngilis dilində /n/ səsinin tələffüzü

Azərbaycan dilində /n/ samiti tələffüz olunarkən dilin ucu yox, ön hissəsi yuvaqlara toxunur, yumşaq damaq aşağı enir və nəticədə hava axını burun boşluğundan xaric olur.

Azərbaycan dilində /n/ samitinin tələffüzündə dilin damağa toxunma vəziyyəti

Azərbaycan dilində sonor samitin sözdə qoşa işlənmə halına rast gəlmək demək olar ki, mümkün deyil. Amma ingilis dilində bu mümkündür. **autumn** /'ɔ:təm/ (payız) sözünü tələffüz edərkən müəyyən səhvlərə yol verirlər. Bu sözü /atun/, /otun/ formalarında tələffüz etməkləri normadan kənara çıxma halı yaradır.

2. Qeyd olunmalıdır ki, dilin fonetik sistemi tək-cə seqment vahidlərdən ibarət olmur. Bu vahidlərə isə intonasiya və vurğu kimi suprasediment vahidlər aid edilir. Suprasediment vahidlər içərisində intonasiya xüsusi yer tutur. “Fövqəlxətti fonetik vahidlərin (melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fono-qrammatik vasitəyə intonasiya deyilir” [1, s.292]. İntonasiya bir çox dillərdə əsas tona əsaslanır ki, bu da öz növbəsində qalxan və enən tonla müşahidə olunur. Azərbaycan dilində əsas tondan danışarkən də A.Axundov onun iki növünü qeyd edir [1, s.292]. İngilis dilində isə intonasiya Azərbaycan dilindən fərqlənir. Bu bərdə danışarkən L.Qurbanova yazır: “İngilis dilində digər dillərdən fərqli olaraq yüksəkdən düşən, yüksəkdən qalxan, səviyyəsinə görə olan alçaq, orta, yüksək səviyyəli tonlar işlədilir” [1, s.292]. Digər tərəfdən intonasiyaya Azərbaycan dilində, əsasən, məna və emosionu ifadə etsə də, ingilis dilində qrammatik funksiya da daşıya bilər. Məsələn, nəqli cümlədə enən, ümumi suallarda (Yes / No questions) isə yüksələn tonun istifadə edilməsi kimi standart intonasiya modellərinin doğma dilinin təsiri ilə pozulması halları tez-tez müşahidə olunan hallardan hesab edilir.

Göründüyü kimi, iki dil arasında intonasiyada da fərqlər özünü göstərir. Bu fərqlər daha çox intonasiyanın əsas komponentlərindən olan ritmdə daha çox nəzərə çarpır və interferensiyaya səbəb ola bilər. Dilçilik ədəbiyyatında ritm “sürətlənmənin və ləngimənin, gərginləşmənin və zəiflənmənin, uzunluğun və qısalığın, bənzərliyin və çeşidliliyin nitqdə bir bərabərdə əvəzlənməsi kimi izah edilir. Bu fonetik kateqoriya nitain prosodik üzvlənməsinə və modifikasiyasına, yəni müxtəlif qəbildən olan sintaktik əlaqələrin, mənalardan və konnotasiyaların ton yüksəkliyinin, intensivliyinin, uzunluğunun hər cür dəyişməsi və qarşı-qarşıya qoyulması, fonetik

uzunluğunun hər cür dəyişməsi və qarşı-qarşıya qoyulması, fonetik cəhətdən müxtəlif (yaxud eyni) hecaların, ritmin əvəzlənməsi vasitəsilə ifadəsinə aid olan bütün hadisələri əhatə edir” [9, s.388].

İngilis dili ritm etibarilə əsasən vurğu-zamanlı (stress-timed) dil hesab olunur. Yəni, vurğulu hecalar arasındakı müddət təxminən eynidir, vurğusuz hecalar isə sürətlə tələffüz olunur. Azərbaycan dili isə heca-zamanlı (syllable-timed) dillərə yaxındır. Bu ritmik fərq ingilis dilini öyrənən azərbaycanlıların nitqinin qeyri-təbii səslənməsinə səbəb olur; onlar bütün hecaları eyni vaxt intervalı ilə tələffüz etməyə çalışırlar ki, bu da öz növbəsində fonetik səviyyədə fərqlərlə müşahidə edilir.

İngilis dilində ritm hadisəsinin cümlə vurğusu ilə yaxından əlaqədar olduğunu qeyd edən L.Qurbanovanın fikrincə, bu dildə ritmik qruplar cümlədəki vurğulu hecaların sayı qədərdir. İlk vurğulu hecadan digər vurğulu hecaya qədər olan vurğusuz hecalar (əvvəl və sonra gələn vurğusuz heca daxil olmaqla) ritmik qrupa aiddir [8, s.59].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, fonetik interferensiya təkcə ayrı-ayrı fonemlərdə deyil, həm də dilin suprasegmental səviyyəsində – xüsusən vurğu fərqlərində müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili aqlütinativ dillərdəndir və dilimizdə leksik vurğu əsasən sözün sonunda olur. Flektiv dillərdən biri olan ingilis dilində isə söz vurğusu sözün morfoloji quruluşundan asılı olaraq dəyişir və bu dildə vurğu sistemi daha mürəkkəb təşkil olunub. Bu səbəbdən də ingilis dilini yeni öyrənən Azərbaycan dilliləri yeni tanıdıkları ingilis dilindəki sözlərin vurğusunu avtomatik olaraq son hecaya köçürməyə meyilli olurlar. Heç şübhəsiz, bu ilkin dövrlərdə özünü daha çox göstərir. Belə ki, ingilis dilində vurğunun birinci hecaya düşdüyü “photo” və ya ikinci hecaya düşdüyü “information” kimi sözlər yeniöyrənlərin nitqində vurğunun yanlış deyilməsi ilə nəticələnir. Bu isə öz növbəsində normadan kənarlaşmaya və interferensiya halları ilə müşahidə olunur. Bəzən isə bu cür tələffüz qarşı tərəfdən yanlış anlaşılmağa da səbəb ola bilər. Nəticədə interferensiya halları bir çox hallarda uzun müddət çəkir. Buna səbəb isə bir çox hallarda vurğunun dilöyrənilmə zamanı bəlkə də ən sonda yada düşməsidir.

Nəticə: Bu məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, xarici dilin, xüsusən də ingilis dilinin öyrənilməsi prosesində interferensiya hadisəsi doğma dilin (Azərbaycan dilinin) artıq qazanılmış vərdislərinin öyrənilən dilə mənfi köçürülməsi nəticəsində yaranan qaçılmaz bir problemdir.

İnterferensiya dilin bütün səviyyələrini əhatə etsə də, qarşılıqlı əlaqədə olan dil sistemlərinin fərqliliyi səbəbindən bu, ən qabarıq şəkildə fonetik səviyyədə özünü göstərir və yeni dili öyrənən fərdin nitqində normadan kənarlaşma halları ilə müşahidə olunur. Bu kənarlaşmalar əsasən aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

1. **Segmental fərqlər:** Azərbaycan dilində olmayan spesifik İngilis fonemlərinin və samit ardıcılığının tələffüzündə doğma dilin məxrəcəinə müraciət edilməsi.

2. **Suprasegmental fərqlər:** Azərbaycan dilinə xas olan leksik vurğunun son hecaya düşməsi vərdişinin ingilis dilinin dəyişkən vurğu sisteminə səhv tətbiqi, həmçinin vurğu-zamanlı və heca-zamanlı dillər arasındakı ritmik uyğunsuzluqlar.

Nəticə olaraq vurğulanmalıdır ki, fonetik interferensiyanın aradan qaldırılması yeni dilin uğurlu mənimsənilməsi və səmərəli ünsiyyət qurulması üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Buna nail olmaq üçün dil öyrənmənin ilkin mərhələsindən etibarən Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı spesifik fonetik fərqlər (həm segmental, həm də suprasegmental) tədris prosesində şüurlu şəkildə təhlil edilməli və hədəf dildəki düzgün tələffüz vərdişlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984
2. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013
3. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və təhsil. 2017
4. Zeynalov F. Practical English Phonetics / F. Zeynalov. I hissə, Bakı. Elm və təhsil, 2007
5. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия. 1990
6. Mede, E., Tural, C., Ayaz, D., Çalışır, K., Akın, Ş., (2014). The Effect Of Language Transfer in Turkish EFL Learners:. *ELT Research Journal* 3 (2). Pathan, M. M., Aldersi, Z. E., & Alsout, E. A. Speaking in their Language: An Overview of Major Difficulties Faced by the Libyan EFL Learners in Speaking Skill. *International Journal of English Language & Translation Studies*, 2014
7. Heydarov R.A., Jafarov A.G., Habibova K.A. Software for experimental methods in phonetic research. *Advances in Economics, Business and Management Research*, volume 81, 1st International Scientific Conference "Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth" (MTDE 2019)
8. Qurbanova L. Xarici dilin fonetikasi (İngilis dilinin fonetikasi əsasında). Bakı, ADPU, 2018
9. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966

AYBANİZ GADASHOVA

SUMMARY

DEVIATIONS FROM THE LANGUAGE NORM AND THE CAUSES OF THE INTERFERENCE PHENOMENON

The article analyzes the phenomena of deviation from the norm occurring in the speech of individuals learning foreign languages, particularly English, and the primary cause of this – interference – within the context of the Azerbaijani language phonetic system.

Interference is the negative transfer of native language habits to the target language as a result of the interaction between two language systems, leading to the violation of its norms. This phenomenon is most frequently observed at the phonetic level—as an accent. The main reason for interference is the difference in the phoneme composition, sound sequence, stress, and rhythm systems of the languages. For instance, when pronouncing specific English sounds that do not exist in Azerbaijani, students often substitute them with analogous native language sounds. Furthermore, the absence of consonant sequences (clusters) in Azerbaijani, common in English, and the pronunciation of diphthongs also pose a difficulty.

At the suprasegmental level, the Azerbaijani language habit of placing stress predominantly on the final syllable is transferred incorrectly to the variable stress system of English, which is observed as interference. The difference in rhythm (Azerbaijani being syllable-timed and English being stress-timed) also hinders natural speech.

In conclusion, the article emphasizes that phonetic interference is inevitable during the initial stages of language learning. Therefore, recognizing these differences and developing the specific phonetic habits of the target language during the learning process are crucial for successful communication.

РЕЗЮМЕ

ОТКЛОНЕНИЯ ОТ ЯЗЫКОВОЙ НОРМЫ И ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЯВЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ

Отклонения от языковой нормы – это явления, возникающие в речи людей, изучающих иностранные языки, особенно английский, и основная причина которых – интерференция – анализируется в контексте фонетической системы азербайджанского языка.

Интерференция – это негативный перенос навыков родного языка на изучаемый язык в результате взаимодействия двух языковых систем, что приводит к нарушению его норм. Это явление наиболее часто наблюдается на

фонетическом уровне – как акцент. Основной причиной интерференции является различие в фонемном составе, последовательности звуков, системах ударения и ритма языков. Например, при произнесении специфических английских звуков, которых нет в азербайджанском языке, учащиеся часто заменяют их аналогичными звуками родного языка. Кроме того, отсутствие в азербайджанском языке последовательностей согласных (кластеров), распространенных в английском, а также произношение дифтонгов также создают трудности.

На супraseгментном уровне привычка азербайджанского языка ставить ударение преимущественно на последний слог некорректно переносится на систему переменного ударения английского языка, что проявляется как интерференция. Разница в ритме (азербайджанский – слоговой ритм, английский – ударный ритм) также мешает естественной речи.

В заключение, в статье подчеркивается, что фонетическая интерференция неизбежна на начальных этапах изучения языка. Следовательно, осознание этих различий и развитие специфических фонетических навыков целевого языка в процессе обучения крайне важны для успешного общения.

Rəyçi: professor Zemfira Məmmədova